

Øyvind Bjørnson

De svakes vern?

Arbeidervernlovgivning i 1890-årene

28. oktober 1889 kunne en lese dette i Dagbladet:

«Til Publikum! Hjælp os!

I, som medfølende og interessert har fulgt den store, nylig afsluttede Londonerarbejderstrejk. I, som glædede Jer over dens, for Arbejderne heldige Resultat, Eder er det, vi anmoder om Sympati og Hjælp; vi er kommen i en lignende, og vi tror at turde sige, ikke mindre begrundet Stilling: vi Fyrstikpakkersker ved Bryns og Grønvolds Fabriker har gjort Strejk for om muligt at fremtvinge, hvad man negtede os godvillig.

Vi har før havt 7 Øre for at pakke et Gros Fyrstikæsker, der senere blev slaaet af til 6 og 5 1/2 Øre. Paa Grønvolds Fabrik betales 6 Øre, men er vi uheldige og kommer et Par Minutter for sent, eller kl. 6 1/4 om Morgen, saa faar vi til Straf ikke Lov til at arbejde den Formiddag, og vi faar ikke mer end 5 1/2 Øre Grosset for alt, hvad vi gjør i Ugens Løb. Arbejdstiden er paa Grønvolds Fabrik fra 6 til 6 1/2 og paa Bryns fra 6 til 7 1/2, og dog kan de fleste af os ikke tjene over 5 a 6 Kr. Ugen, mange tjener ikke mere end 3 a 4, og kun ganske faa tjener 8 a 10 Kr. Ugen.

Alt hvad vi fordrer, er at faa Betaling som før, 7 Øre Grosset, og Arbejdstiden fastsat fra 7-7 og intet Mulktssystem.

I neppe nogen Fabrikgren er Kvinderne saa daarlig lønnet, og dog er vort Arbejde skadeligt og helsenedbrydende som ingen andres: ofte gaar der Varme i Stikkerne, og vi staar da i utaalelige Svovldampe.

Hjælp os til at holde ud! Vi har jo intet andet Middel end at strejke. Strejkekomiteen.»¹

Fyrstikpakkerskenes streik ved fabrikkene Bryn og Grønvold like ved Kristiania varte fra 23. oktober til 12. desember, da jentene ved Grønvold, som de siste, gikk tilbake til arbeidet. Streiken var den mest omdiskuterte i 1880- og 1890-årene, kanskje først og fremst på grunn av de uhyggelige arbeidsforholdene den avdekket, og fordi det ikke var menn, men kvinner som aksjonerte.

Den umiddelbare årsaken til streiken var lønnsnedslag, og for pakkerskene på Grønvold et mulktssystem som de oppfattet som urettferdig. Arbeidsforholdene ellers, de sanitære og hygieniske forholdene, hadde liten betydning for pakkersk-

I oktober 1889 skjedde det oppsiktsvekkende at fyrstikk-pakkerskene ved de to fyrstikkfabrikkene Grønvold og Bryn gikk til streik. Begivenheten fikk stor oppmerksomhet, blant annet i pressen, og bildet av de streikende fyrstikkarbeiderskene har gått inn i fotohistorien. De minste jentene på bildet ser ikke ut til å være mere enn 7-8 år gamle. Carl Jeppesen står til venstre på bildet, de to damene med hatt midt på bildet er antakelig Fernanda Nissen og Helle Devold.

enes standpunkt, selv om de i oppropet la vekt på at arbeidet var skadelig og helsenedbrytende. Men når streiken kom til å fenge menigmanns interesse, og når opinionen ble mobilisert, skyldtes det for en stor del det indre miljøet og de virkningene det hadde på arbeiderne. Streiken ble oppfattet som en protest fra kvinnenes side mot å la seg utbytte i helsenedbrytende arbeid. Derfor ble den kalt den «rettferdigste av alle streiker».

Arbeid det beste arbeidervern

Bedre hygieniske forhold var ett av de spørsmålene som ble berørt under streiken. Arbeiderne på Bryn manglet såpe til å vaske av seg fosforgiften, og de måtte spise maten i et lokale fullt av fosfordamp. Fabrikkene manglet vifteanlegg. Selv om slike ting er nevnt, er det vanskelig å se hva kvinnene mente med «bedre hygieniske forhold».

Årsaken til det må være at de hygieniske og sanitære spørsmålene ikke var de sentrale for noen av dem som engasjerte seg i konflikten. Det viktigste var å ha arbeid og få høyere lønn. Uten arbeid truet nøden og fattigdommen. Selv med arbeid var det vanskelig nok å klare seg. I et slikt perspektiv ble høyere lønn det beste arbeidervern. Miljøet på

bedriften og fosforekrosens herjinger var og ble argumenter for å kreve høyere lønn. Slik argumenterte kvinnene i sitt opprop, og slik argumenterte legen og sosialdemokraten Oscar Nissen. Når folk blir tvunget til å arbeide under slike forhold, bør de i hvert fall ha høyere lønn, hevdet han.² Han var uenig med dem som ønsket å forby fabrikkarbeid under slike vilkår som på Bryn og Grønvold. Hans alternativ var en lov som kunne verne de svake, arbeiderne, mot de sterke, arbeidsgiverne, en arbeidervernlov som gjorde det mulig å kontrollere arbeidsvilkårene. «Dersom Arbejdet i de forskjellige Grene skulde forbydes, fordi det paa forskjellige Maade krævede Ofre, da vilde vi til Slut affolke Fabrikerne. Nej, hvad vi maatte kræve, var at faa en skarp Kontrol. Saalænge det var nogen, som troede at kunne gjøre mod de fattige, som de vilde, maatte der være en Magt som kunde lære dem, at det ikke gik an. Hvad vi trængte til, var en ordentlig Arbejderlovgivning, (sterkt Bifald).»

Uttalelsene fra Oscar Nissen fører oss rett inn i debatten om den framtidige reguleringen av fabrikkarbeidet i Norge. Mange av dem som engasjerte seg på venstre fløy i politikken, i Venstre eller i sosialdemokratiske grupperinger, oppfattet arbeiderne som den «svake» part i kontraktsforholdet arbeidkapital. Deres mening var at staten hadde et sosialpolitisk ansvar for å hjelpe fram den svake part, slik at arbeid og kapital ble mer jevnbyrdige.

Dette var en viktig side ved diskusjonen om arbeidervern i Norge i 1880- og 1890-årene, men langt fra den eneste. Hvilke forhold var det som påvirket utformingen av det norske arbeidervernsystemet? Det er et interessant spørsmål som krever et svar.

Arbeidervernsystemet

Arbeidervernsystemet i Norge ble til i et land hvor primærnæringene hadde en dominerende posisjon, og hvor arbeiderklassen i liten grad maktet å hevde seg og få innflytelse over de politiske beslutningene. Med god grunn hørte derfor ikke Norge til de land i Europa som først regulerte arbeidsforholdene i industrien. Da arbeiderkommisjonen ble oppnevnt i 1885, hadde flere land allerede fått slik lovgivning, og andre var i ferd med å vedta lover på området. I de fleste land hadde formålet vært å trygge arbeidernes liv og helse.

Fabrikklovgivningen, sunnhets- og ulykkesvern, var én side av arbeidervernsystemet. En annen var ulykkesforsikringen. Mens fabrikkloven skulle beskytte arbeiderne i arbei-

Til indtægt for
fyrstikpakkernes strejk

holdes torsdag 31. oktober kl. 8 aften offentligt møde i Arbejdersamfundets store sal.

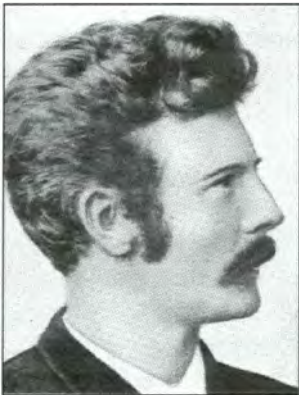
Talere: **Bjørnstjerne Bjørnson,**
Oscar Nissen m. fl.

Entré 25 øre. Dog mottas med tak ogsaa mere.

Bjørnson var blant de radikale moralister som gikk inn i agitasjonen på de streikendes side.

Jacob Neumann Mohn, statistiker og sosialøkonom, utredet barnarbeidet i Norge og laget det første utkast til verne-lov. Mohn mente at det var viktig å regulere barnarbeidet, ikke minst for at barnas arbeidevne ikke skulle være svekket når de nådde voksen alder.

Ole Kjelsen var en av de to arbeiderrepresentantene i den store arbeiderkommisjonen som ble utnevnt i 1885. Året før hadde han mistet jobben sin på Seilduken, da han var med på å organisere støtte til de streikende Akers-arbeid-erne. Ikke lenge etter fikk han stilling i statstjenesten, som tollrorkarl. I 1880- og 90-årene var Kjelsen et framtrædende medlem av Kristiania Arbeidersamfund.

det, skulle ulykkesforsikringsloven gi dem erstatning dersom de kom til skade. Arbeiderkommisjonen hadde sitt «Forslag til Lov om Tilsyn med Arbeide i Fabrikker m.V» ferdig i 1887. Tre år seinere forelå «Forslag til lov om arbeider- og sykeforsikring m.V.» og «Forslag til Lov om Ulykkesforsikring for Arbeidere i Fabrikker m.V.». I dens spor fulgte to lover: arbeidervernloven eller fabrikktilsynsloven av 1892 og ulykkesforsikringsloven av 1894. Grunnstammen i det framtidige arbeidervernssystemet i Norge var etablert.

Skolepolitikk og barnarbeid

Noen av de første som stilte spørsmålsteget ved hva som hendte med dem som arbeidet i fabrikkene, var skolepolitikkerne. Undersøkelser fra tidlig på 1870-tallet hadde vist at mange barn og særlig gutter var i lønnet arbeid. Der barnarbeidet var mest utbredt, ødela det for barnas skolegang. I den framvoksende demokratiske venstrebevegelsen var det mange som ønsket å styrke allmueskolen og gjøre den til en brukbar skole for barn fra alle samfunnsklasser. En slik demokratisk målsetning var det ikke mulig å innfri dersom en stor del av de unge arbeidet i fabrikker. Det er bakgrunnen for at Kirkedepartementet ga sekretær Jacob Neumann Mohn i Statistisk Centralbyrå i oppdrag å forberede en lov om «børns og unge menneskers anvendelse til fast arbeid utenfor hjemmet».

Mohn avga sin innstilling «Lovforslag med Motiver angaaende Børns og unge Mennesker Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet» ved årsskiftet 1878-79. Han reiste tvil om barn kunne tåle langvarig fabrikkarbeid. Å beskytte den oppvoksende slekt slik at den i voksen alder ville bli i stand til å utføre fabrikkarbeid, var for Mohn en av de viktigste grunnene til å regulere barnarbeidet.³

Mohn hadde ikke mandat til å foreslå tiltak som kunne regulere fabrikkarbeidet til voksne arbeidere. Men hos ham finner vi kimen til en «sikkerhetslov» og en «sunnhetslov» både for barn og voksne arbeidere. Indredepartementet overtok saken fra Kirkedepartementet. Fra det øyeblikket av hadde saken fått videre implikasjoner. Den var i ferd med å bli en sosial sak for alle fabrikkarbeidere, barn som voksne. Det endelige gjennombruddet for arbeiderverntanken i Norge kom med Høyre-regjeringens odelstingsproposisjon av 1883. Både barn og unge mennesker og voksne arbeidere skulle beskyttes mot farlige maskiner og helsenedbrytende arbeid. For å få til det måtte samfunnet gripe inn i det frie kontraktsforholdet mellom arbeidsgiver og arbeider. I arbeiderkommi-

sjonens første innstilling blir den samme tanken uttrykt på denne måten: «Fabriktilsynslovgivningens Øiemed er i sin Almindelighed at formindske de af den udviklede moderne Industridrift følgende Farer for de arbejdende Klassers legemlige og aandelige Velvære ved i visse Retninger at undrage Forholdet mellem Arbeidsgivere og Arbeidere den fulde Kontraktsfrihed og til Fordel for Arbeiderne undergive det indskrænkende og regulerende Bestemmelser.»⁴

Venstre og arbeiderkommisjonen

Da statsminister Johan Sverdrup oppnevnte arbeiderkommisjonen, var samfunnsforsvar eller behovet for sosial kontroll ett av motivene bak beslutningen. Man ønsket å regulere den begynnende bevegelse blant arbeiderbefolkningen inn i sunne og sindige spor, het det. Et forsvar for status quo var dette ikke. Det var heller slik at man ønsket å regulere forholdet mellom samfunnsklassene slik at arbeiderne på en «kontrollert måte» ble i stand til å påvirke samfunnsutviklingen.

Dette vil vi tro er noe av bakgrunnen for at Sverdrup ønsket at «de egentlige arbeidere» burde være representert i kommisjonen. De to som ble oppnevnt, fabrikkarbeider Oluf Chr. Johansen fra Trondheim og tollrorskarl Ole Kjelsen fra Kristiania, tilhørte begge arbeidersamfunnsbevegelsen. Helt fra 1850-årene fantes det noen upolitiske og mer eller mindre religiøst pregede arbeiderforeninger og arbeidersamfunn. Under de politiske kampene mellom Høyre og Venstre i 1870-årene begynte venstremenn å mobilisere i disse foreningene. I Kristiania Arbeidersamfund kom gjennombruddet i 1879 da venstretilhengerne for første gang seiret ved styrevalg, og samfunnet ble gjort til støtteorganisasjon for Venstre. Mange andre foreninger fulgte etter, og nye arbeidersamfunn ble stiftet etter initiativ fra Venstre. Fra begynnelsen av 1880-årene ble det dannet nye fagforeninger, særlig i Kristiania. Ennå i 1884 fantes det ingen sosialdemokratisk bevegelse i Norge. Først i 1894 heiste Kristiania Arbeidersamfund det røde flagg ved 17. mai-feiringen. Da Sverdrup tok opp tanken om å lovgivning til vern for arbeiderne, var det derfor naturlig for ham å regne med at det som fantes av arbeiderbevegelse, var Venstres venner og allierte.⁵

En av statsministerens nærmeste venner, «Johan Sverdrups høire hånd», statsrevisor og seinere fogd Andreas Olsen Hølaas, ble også medlem av arbeiderkommisjonen. Han var formann i Kristiania Arbeidersamfund i årene 1881-83, og han deltok på det første og det andre norske arbeidermøte i

Venstrepolitikerens Andreas Olsen Hølaas, en av statsminister Sverdrups nærmeste venner, ble medlem av arbeiderkommissjonen i 1885. Hølaas var utdannet jurist og ble stortingsvalgt statsrevisor i 1881, en stilling han hadde fram til 1888, da han ble foged i Setesdalen. Han var formann i Kristiania Arbeidersamfund i årene 1881-83 og deltok også i de to første norske arbeidermøtene i 1890 og 1891.

1880 og 1882.⁶ Han redigerte Arbeidersamfundets Samtalelags blad Samfundet i 1883 og fortsettelsen Demokraten i 1884. Under Hølaas' og Venstres ledelse utviklet klasse tenkningen seg i Kristiania Arbeidersamfund. Aktuelle saker ble drøftet ut fra hensynet til arbeidernes interesser, og troen på arbeiderklassens muligheter var stor.⁷

Når Sverdrup og hans regjering ønsket å få utredet de sosiale spørsmålene, eller arbeiderspørsmålet som var den felles betegnelsen for hele problemområdet, skyldtes det også at utgiftene til fattighjelpen hadde vokst i betenkelig grad og var blitt en økonomisk belastning for samfunnet. Samtidig virket den sosialt, politisk og moralsk uheldig på mottakerne.⁸ Dersom man kunne komme fram til andre beskyttelsesordninger, ville det være til hjelp både for individet og samfunnet.

Fattigvesenet hadde ansvaret for den enkelte. Når pengene ikke strakk til, var det enkeltindividet som kom i kontakt med offentlige myndigheter, med fattigkassa, og det var den enkeltes personlige forhold som ble saumfart for å finne ut om han/hun var trengende. Fattigpolitikken var et forhold mellom enkelt-individet og samfunnet. Den nye sosialpolitikken derimot skulle regulere forholdet mellom klassene i samfunnet.

I første omgang var det aldri på tale å regulere forholdet til hele lønnsarbeiderklassen, det vil si de som tjente til livets opphold med «legemlig arbeide», eller som det ble sagt, var sysselsatt med lønnet materielt arbeid for privat arbeidsgiver uten å være medlem av hans hushold. Denne «egentlige arbeiderbefolkningen» utgjorde omtrent 30 % av den samlede folkemengden, ifølge regjeringens beregninger. Men reformbestrebelsene rettet seg ikke mot denne store klassen. De tok først og fremst sikte på de «egentlige fabrikkarbeidere». I 1880 kom regjeringen fram til at denne gruppen utgjorde rundt regnet 42 000 arbeidere fordelt på 3300 fabrikklegg. 7000 var kvinner og barn under 15 år. De som ble utelukket, var ca. 10 000 kommune- og statsansatte arbeidere, 54 000 husmenn med og uten jord, 15 000 andre arbeidere i jordbruk og skogsdrift, ca. 3000 bergverksarbeidere, ca. 30 000 håndverkssvenner og -arbeidere, ca. 7000 tomtearbeidere og sjauere, ca. 32 000 matroser og ca. 32 000 dagarbeidere. Til sammen utgjorde dette 183 000 kroppsarbeidere, og medregnet familiemedlemmer vel 500 000 personer.

Hvordan begrunnet regjeringen at bare fabrikkarbeiderne ble tatt med? Regjeringen hevdet at arbeidet i fabrikker skilte seg fra alt annet kroppsarbeid, fordi «... maskinindustrien

fører med seg farer for legemlige beskadigelser, helseknekk og død som det alminnelige håndarbeide frambyr liten risiko for». Lufta i fabrikklokalene var også dårligere enn i andre produksjonslokaler, og arbeidet pågikk til alle døgnets tider. Fabrikkarbeidet var også mer monotont og ensidig enn det allsidige håndverksarbeidet. Alt dette satte fabrikkarbeidet og fabrikkarbeiderne i en særstilling og gjorde dem til den fremste målgruppen for det moderne reformarbeidet.

Regjeringens oppfatning var neppe i fullt samsvar med virkeligheten. Forskjellen mellom det «allsidige» håndverket og det «monotone» og «ensidige» fabrikkarbeidet var neppe så stor. Mange arbeidsoppgaver i fabrikkene hadde beholdt sitt håndverksmessige preg, mens arbeidet i mange håndverksfag var blitt mer spesialisert og ensidig. Dessuten var de hygieniske og sanitære forholdene i små håndverksbedrifter ofte dårligere enn i større bedrifter.

Var det slik at regjeringen ikke visste bedre, eller var det slik at de politiske maktforholdene i Norge gjorde det umulig å regulere arbeidet til andre enn fabrikkarbeiderne? Det ene utelukker ikke det andre, men at de politiske maktforholdene hadde stor betydning ved utformingen av arbeidervernloven, er hevet over tvil. Forsøk på å utvide loven til å gjelde en større

Wilhelm Peters malte dette bildet av glassblåseriet ved Høvik Verk i 1892, samme år som den første fabrikktilsynsloven ble vedtatt. Peters var en av de første kunstnere som skildret den moderne storindustrien i de siste tiårene av 1880-tallet. Hans malerier er blitt kritisert for at de gir et altfor idyllisk bilde av arbeidsforholdene i fabrikkene på denne tida.

del av befolkningen møtte alltid motstand. Først med loven av 1936 skjedde det en større utvidelse.

Når området for loven stort sett lå fast i mer enn 40 år, skyldtes det trolig for en stor del at håndverkere og bønder ikke ønsket en omfattende lovgivning. Håndverkerne motsatte seg statlige inngrep av hensyn til konkurransen med fabrikkproduksjonen. Bøndernes tradisjonelle sparepolitikk ga også snevre rammer for hvem som kunne falle inn under fabrikktilsyns- og ulykkesforsikringsloven. Deres antistatlige holdning hadde røtter tilbake til det gamle jordbrukssamfunnet. De ville redusere og forenkle den offentlige administrasjonen. Så lenge «stat» bare betydde skatter og avgifter som trengtes til å opprettholde en forsvars-, politi- og domsmakt, hadde dette god mening. Men selv lenge etter at den teknologiske utviklingen hadde påført staten oppgaver som gikk langt videre enn de tradisjonelle øvrighetsfunksjonene, fantes det mange sparepolitikere på Stortinget. Både i 1880- og 1890-årene var det tilfelle, og spesielt i Venstres stortingsgruppe.⁹ Om bondeopposisjonen i Venstre er det blitt sagt at den ytret seg mer som motstand mot tiltak som bøndene ikke fikk nytte av, enn som krav om bondevennlige reformer. Det var en negativ fordelingspolitikk: å hindre at arbeiderne og bynær-ingenenes folk fikk enda mer, og bøndene og bygdene enda mindre.¹⁰

Når regjeringen Sverdrup ønsket å skille fabrikkrommet og håndverksrommet, kan grunnen ha vært revolusjonsfrykt, at faren for uro og opprør var større hvor mange folk var stuet sammen, enn der hvor arbeidet pågikk i mindre lokaler. En annen grunn bør også nevnes som viktig for å forstå hvorfor sesong- og løsarbeiderne ble skilt ut. Det var aldri meningen at det nye forsikringssystemet skulle være statsfinansiert. Staten kunne nok komme med penge bidrag, men tanken var at arbeiderne og arbeidsgiverne skulle skyte til de største bidragene i hvert fall når det gjaldt ulykkes- og sykeforsikringen. Skulle arbeiderne makte å sette av penger til forsikring regelmessig, var det nødvendig at de var fast ansatte eller hadde forholdsvis stabile ansettelsesforhold. Det utelukket dagarbeidere, sjauere, skogsarbeidere, onnearbeidere av ulike slag m.fl. Det var forholdet til de «fast» ansatte arbeiderne som skulle reguleres.

De sosialradikale i Venstre

Rundt 1890 var streik ennå et forholdsvis ukjent fenomen i det norske samfunnet. Men særlig i hovedstaden hadde man

opplevd korte, men intensive streiker under den økonomiske høykonjunkturen tidlig i 1870-årene.¹¹ I 1884 la ca. 500 arbeidere på Aker ned arbeidet i tre uker. Det var den mest omfattende streiken i Norge til 1889, det store streikeåret. Da streiket typografene i Kristiania, 200 mann, i fire måneder, Saugbruksarbeiderne i Fredrikshald og fyrstikkpakkerskene i Aker.¹² For arbeiderne ga streikene få varige resultater, og som regel endte de med nederlag. Sett på en slik bakgrunn er det ikke vanskelig å forstå at sosialt engasjerte politikere på venstrefløyen mente at det var mulig å unngå streik og kanalisere arbeidernes selvoppholdelsesdrift og egenvilje inn i sindige spor ved statens hjelp. Det hevdet de sosialradikale i Venstre og mange, for ikke å si de fleste, som regnet seg som sosialdemokrater. Streik var et onde og en utveg organisasjonen bare skulle gripe til når alle andre muligheter var prøvd. Det viktigste var å bygge organisasjonen. Klarte man det, ville streik bli unødvendig.

Paul Steenstrup Koht regnes med til de sosialradikale i Venstre. Han var overlærer og stortingsmann, første gang valgt for Tromsø og Bodø i 1883, deretter for Skien i 1888.¹³ I 1891 og 1892 satt han som formann i næringskomiteen som behandlet fabrikktilsynsloven. Koht tvilte på om arbeiderne ville nå sine mål ved streik. I arbeidskonflikter kom arbeiderne som oftest ut som de tapende, «... og selv om de gaar seierrige ud af dem, saa har der dog været en kamp, en slags borgerkrig, som efterlader en bitterhed mellem arbejdsgivere og arbeidere, der først efter aars forløb kan forsvinde. Arbeiderorganisationernes maal og opgave maa da heller være gjennom en fredelig og rolig udvikling at faa udjevnet striden mellom arbeide og kapital. Men dette kan alene skje ved statens hjælp gjennom lovgivningen».

Koht hevdet at i den siviliserte verden var oppfatningen den «at arbeidspørsmålet ikke kan løses uden statens hjælp, at arbeiderne ikke av egen kraft vil formaa ligeoverfor arbeidsgiverne at hævde den ligeberettigede stilling, de som den ene kontraherende part og som frie mennesker har ret til at kræve».¹⁴ Streik var skadelig for de berørte partene og for samfunnet, og unødvendig fordi motsetningene i samfunnet kunne reguleres på en annen og fredeligere måte.

Ved hjelp av fabrikklovgivningen var det mulig å fremme en fredelig samfunnsutvikling. Fabrikklovene ville endre maktforholdene i samfunnet, gjøre arbeidere og arbeidsgivere jevnbyrdige og på den måten hindre at arbeidsgiverne tok seg til rette som de selv ville. I tillegg ville lovgivningen bidra til

Overlærer og stortingsmann Paul Steenstrup Koht satt i 1891 og 1892 som formann i næringskomiteen som behandlet fabrikktilsynsloven. Koht tilhørte den radikale fløyen i Venstre og var en ivrig forkjemper for alminnelig stemmerett. Han kom tidlig med i styret i Tromsø Arbeiderforening, der han i to perioder var formann. I 1877 ble han valgt inn i bystyret og var fra 1883 til 1885 ordfører i Tromsø.

å skape moralske, dvs. ansvarlige individer, arbeidere med evne og vilje til å hevde sin rett.

«Delagtig» er et nøkkelord. For Venstre hadde arbeidervernsaken, som sosialpolitikken for øvrig, et demokratisk-politisk siktemål. Flest mulig burde dyktiggjøres slik at de kunne påvirke og delta i samfunnets beslutninger. Flertallet i arbeiderkommisjonen og andre som ønsket at arbeidstida for voksne arbeidere skulle reguleres ved lov, la stor vekt på dette. En normalarbeidsdag (10-timersdag) ville gi arbeiderne muligheten til å utvikle og foredle sine åndelige evner og moral. Slik ville normalarbeidsdagen kunne bane veien for arbeidernes politiske deltakelse. «Saa sandt som indførelsen af en normalarbeidsdag formaar at hæve Arbeiderstanden i moralsk og intellektuel samt dertil ogsaa i økonomisk Henseende, saa vil Standen, forsaavidt den allerede er tilstedet Adgang til Deltagelse i det offentlige Liv, derved dyktiggjøres til at opfylde sine Forpligtelser som fuldt myndige Borgere i Staten, og til at hævde sine berettigede Interesser i Samfundet, og forsaavidt den nu er udelukket styrke dens Krav paa Deltagelse.»¹⁵ At formålet med arbeidervernlovene for store deler av Venstre på ingen måte var å bevare status quo eller integrere arbeiderne i det etablerte samfunnet, kommer klart fram av disse sitatene. Formålet var heller å gjøre arbeiderne «i stand» til aktivt å påvirke samfunnsutviklingen, det vil si å skape et nytt samfunn, selvsagt innenfor en demokratisk og kapitalistisk ramme.

Sosialdemokratene og arbeidervernet

Vi vet av erfaring, skrev Social-Demokraten i en kommentar til arbeiderkommisjonens innstilling, at i de fleste tilfeller står arbeiderne overfor produksjonen som viljeløse redskaper. Det er i erkjennelsen av denne sin maktesløshet at arbeiderne krever lovbeskyttelse.¹⁶ Mellom de sosialradikale i Venstre og sosialdemokratene var det en flytende overgang. Sosialdemokratene overtok den oppfatningen at arbeidervernets viktigste funksjon var å være den «svakes» vern mot den sterke. De hevdet også at det statlige vernet ville bidra til å gjøre arbeiderne til moralske eller, som det også het, selvstendige individer. Sosialdemokratene hadde også visse særstandpunkter som må forstås på bakgrunn av deres erfaringer og posisjon i det norske samfunnet på den tida.

I 1880-årene var sosialdemokratene ingen tallmessig stor gruppe. De få sjelene som åpent erklærte seg til den sosialistiske lære, befant seg hovedsakelig i Kristiania og i Bergen.

Fra hollenderiet ved Skotfoss Bruk i 1898. Hollenderiene, eller kokeriene, var ofte de verste arbeidsplassene i celluloseindustrien. Dunsten av syre og gass fra tremassen kunne ofte være så ille at arbeiderne ble svimle, blødde neseblod og i verste fall ble alvorlig syke.

Sosialdemokratene diskuterte ofte fabrikklovgivningen, men sjelden med referanse til fabrikkindustrien og fabrikkarbeiderne, med noen få, men viktige unntak. I 1886 utarbeidet Fagforeningernes Centralkomité og Socialdemokratisk Forening et lovutkast hvor de krevde at det skulle være forbudt å arbeide «i saadanne Fabriker og Verksteder, hvor Helbred og Sædelighed gaar tabt». ¹⁷ Arbeidsgiverne skulle med andre ord tvinges til å innrette arbeidet slik at det ikke var farlig for arbeidernes helse og moral. I begrunnelsen for forslaget heter det blant annet: «Som et Exempel paa Nødvendigheden af et saadant Forbud kan bemærkes, at ved Cellulosefabrikerne hele Vegetationen omkring Fabrikerne er visnet hen; men hvor maa da ikke de Mennesker, som er beskjæftiget inde i Fabrikbygningen være udsat for at visne bort i en ung Alder. En troværdig Mand har fortalt, at naar en Arbejder kommer i Nærheden af en Kar, staar Blodet ud af Mund og Næse paa ham, fordi der anvendes Svovl til at koge Træmassen; men nu er det godt gjort, at ogsaa Soda kan anvendes, uagtet den vistnok er lidt dyrere. Dette, at Fabrikatet ved Anvendelsen af dette Stof vilde blive en Smule dyrere, er nok for vedkommende Fabrikant til istedet at anvende et Giftstof, selv om han derved ødelægge sine Medmenneskers Helbred. Skal Samfundet tillade saadant? Der er ellers sat streng Straf for at myrde sin Næste; men i dette Tilfælde, som man maaske kan

betegne som Seigmord, er der ingen Straf sat.»¹⁸ Fem år senere i 1891, og i nær sammenheng med streiken blant fyrstikkpakkerskene på Bryn og Grønvold, kom følgende punkt med i Arbeiderpartiets program: «Forbud mot anvendelse av giftige eller andre (for) arbeidernes helbred ødeleggende stoffer i produksjonen, hvor dette ikke er absolutt nødvendig.»¹⁹ Av disse to forslagene var nok det første det mest vidtrekkende, og det som i størst grad understrekte at samfunnets moral også måtte gjelde i bedriftene, i forholdet mellom arbeid og kapital.

De fleste av utspillene fra sosialdemokratene hadde et annet siktemål: De skulle regulere tilførslene av arbeidskraft. Kravet om normalarbeidsdag må sees mot denne bakgrunnen, selv om nettopp dette kravet samlet oppslutning ut over kretsen av trofaste sosialdemokrater og av den grunn var viktig også partitaktisk.

De sosialdemokratiske lederne kom fra håndverksnæringen. I deler av denne næringen var det overskudd på arbeidskraft og konkurranse om arbeidet. Kvinner, barn og ufaglærte arbeidere både fra byene og landdistriktene hadde vunnet en plass i håndverksfagene ved siden av de tradisjonelle gruppene mester-svenn-gutt. Dessuten var arbeidet i fag som skomaker- og skredderfaget flyttet fra verkstedet til hjemmene, hvor kvinner ofte utførte arbeidsoppgavene for mellommenn. Den nye arbeidsmarkedssituasjonen preget sosialdemokratenes holdning til arbeidervernloven.

På det tredje arbeidermøte i 1885 innledet Chr. H. Knudsen om normalarbeidsdagen. Med brei penn redegjorde han for sammenhengen mellom arbeidskraft, arbeidstid og arbeidslønn. Lang arbeidstid og nye og forbedrede maskiner reduserte behovet for arbeidskraft, hevdet Knudsen. Resultatet var større konkurranse om arbeidet og lavere lønn, fordi kapitalen i større grad enn før kunne bestemme prisen på arbeidet. Uavhengig av det hadde bruken av kvinner og barn også senket lønnsnivået. Som om ikke det var nok, hadde den lange arbeidstida og den lave lønna også andre følger. Arbeidstida førte til «at arbeiderne blir tidlig oppslitt, og den lave lønnen frister dem til å arbeide overtid. På grunn av dårlig kost og lang arbeidstid er levealderen blant arbeiderne kortere enn i andre samfunnsklasser... Konkurransesystemet med hele sin ville spekulasjon vil nødvendigvis drive arbeiderne (i Norge) ned i den samme elendighet som i det øvrige Europa. Vi er allerede kommet temmelig langt på veg».²⁰

Knudsen hevdet at lovfestet normalarbeidsdag ga arbei-

derne mange fordeler, og at det viktigste var at flere ville få arbeid, og at flere dermed ville styrke sin maktposisjon på arbeidsplassen og bli i stand til å heve lønna.

Tankene falt i god jord. Arbeidermøtet vedtok en resolusjon om at 10-timersdagen måtte innføres ved lov for alle fabrikk- og håndverks- og liknende grupper og 8-timersdag for læregutter.

Lovframlegget fra 1886 gikk noen steg videre. Kravet om normalarbeidsdag, 10-timersdag, var det samme som før, men nye grupper, som arbeidere ved private og offentlige jernbane- og veganlegg, var trukket inn under lovforslaget. Kravet var fortsatt at lærlinger skulle ha 8-timersdag. Ny var bestemmelsen om at menn og kvinner under 18 år og alle gifte kvinner ikke måtte ha lengre arbeidstid enn åtte timer, og at de ikke måtte brukes til nattarbeid. Ungdom under konfirmasjonsalderen, det vil i hovedsak si 14 år, skulle ikke ha lov til å arbeide. Overtidsarbeidet skulle også begrenses.²¹

Hvordan ble kravene begrunnet? Barna tilhørte skolen, ble det sagt, derfor burde barnearbeidet forbys. For sosialdemo-

Sagbruksarbeidere ved Sellebakk Bruk i Østfold, 1898. Det største antallet barnarbeidere var å finne i sagbruk og høvlerier. Ofte var det slik at sønner av sagbruksarbeidere allerede som barn ble ansatt på samme arbeidsplass som faren slik at en på enkelte bruk kunne finne både to og tre generasjoner av samme familie.

Håndkolorering av postkort, en ikke uvanlig form for hjemmearbeid rundt århundreskiftet. Allerede på arbeidermøtet på Hamar i 1888 hadde Carl Jeppesen foreslått at alt hjemmearbeid for fabrikkereier, mes-ter eller annen arbeidsgiver skulle forebys. Jeppesens forslag ble nedstemt, men på den skandinaviske arbeiderkongressen samme år ble det gjort et vedtak som fordømte hjemmearbeidet og påla fagorganisasjonene å arbeide for å få dette avskaffet.

kratene var kunnskap en veg til makt, og skolen en veg til kunnskap. Skulle arbeiderne i framtida delta i det politiske liv på samme nivå og som likeverdige andre samfunnsklasser, måtte arbeiderne ha skolegang og kunnskaper. Derfor måtte barnearbeidet reguleres. Et annet argument hadde sosialdemokratene hentet fra Mohn. Det gjaldt behovet for å verne om den oppvoksende slekt. Et tredje berørte behovet for å regulere arbeidsmarkedet: «Forøvrigt er det ikke nogen sund Tilstand, saaledes som det nu gaar til, at hele Familien - Mand, Kone og Børn - konkurrerer med hinanden om at slaa Prisen ned paa Arbeidet. Resultatet er, at hele Familien tilsammen under saadanne Forhold ikke tjener mer end Familieforsørgeren alene burde tjene, ialfald vilde det være en meget rimelig Fordring, om man forlangte, at en mand skulde have saapas Udbytte af sit eget Arbeide, at han dermed kunde ernære sin Familie.»

I årtier, for ikke å si århundrer, hadde kone og barn arbeidet ved siden av mannen i jordbruk og fiske. I lønnsarbeiderfamilien var det også nokså vanlig at alle de medlemmene i

familien som var gamle nok til det, arbeidet utenfor hjemmet, i hvert fall i perioder. Nå var dette forholdet ikke lenger «sunt». Skyldtes det spesielle forhold ved fabrikk- og håndverksarbeidet, eller skyldtes det rett og slett at sosialdemokratene som menn og familieoverhoder følte at deres autoritet var truet fordi deres posisjon på arbeidsplassen ble undergravd? Trolig var det siste viktig. 20-30 år lengre fram i tida ble det også med større tyngde enn før hevdet at fabrikkarbeidet virket spesielt skadelig på kvinner, uten at begrunnelsen virket helt overbevisende. Men i 1880- og 1890-årene kan vi heller ikke se bort fra at mange sosialdemokrater tilhørte den respektable delen av arbeiderklassen, og at de oppfattet det som en æressak å ha en hjemmевærende kone. Dette idealet eller denne normen hadde en egentyngde som virket uavhengig av at sosialdemokratenes maktposisjon i hjemmet var truet. Sosialdemokratenes mål var å få godtatt eneforsørgerprinsippet, mannen som utearbeidende, konen som hjemmевærende og barna i skole. Ved hjelp av fabrikklovgivningen ønsket de å nå dette målet.

For å nå målet, mindre konkurranse om arbeidet, foreslo sosialdemokratene også at flere grupper skulle trekkes inn under lovgivningen. Det første utspillet kom på det fjerde norske arbeidermøte på Hamar i 1888 da Carl Jeppesen foreslo at alt hjemmearbeid for fabrikkеier, mester eller annen arbeidsgiver skulle forbys. Social-Demokraten talte varmt for forslaget og hevdet at den utbygtingen som fant sted i hjemmene, var verre enn den som fant sted i fabrikkene. Minst like viktig var det at en regulering av hjemmearbeidet ville være en støtte til den kampen som de organiserte arbeidere førte. Selv om mange i samtida stilte seg kritisk til hjemmearbeidet, falt forslaget fra Jeppesen med 52 mot 37 stemmer.²²

På det neste arbeidermøtet, i Drammen i 1891, gikk sosialdemokratene et steg videre. Da krevde de at både by- og landarbeiderne skulle komme inn under loven om normalarbeidsdag, nå definert som 8-timersdag. Det var et krav som håndverkssvennene i Bergen hadde fremmet noen år tidligere, da de tilrådte at både løsarbeiderne i byene og dagarbeiderne på landet måtte få normalarbeidstid.²³ Tankegangen var kort og godt den at en kortere arbeidstid på landet ville redusere innflyttingen til byene og dermed kampen om arbeidet i byene. Særlig blant bygningshåndverkerne var dette et tilbakevendende tema. Forslaget om 8-timersdag for land- og byarbeidere falt med 58 mot 28 stemmer. Flertallet mente at normalarbeidsdag ikke passet på landsbygda.²⁴

Sosialdemokratene og fabrikkloven

De mange utspillene fra sosialdemokratisk side fra 1884 og fram til 1892, da fabrikktilsynsloven ble vedtatt, kom i liten grad til å nedfelle seg i loven. Arbeidet til landarbeiderne og dagarbeiderne i byene ble ikke regulert. De fleste håndverksbedrifter kom ikke inn under loven. Kvinnenes arbeid ble praktisk tatt ikke regulert, og barnarbeidet ble tillatt i større utstrekning enn det sosialdemokratene hadde ønsket. Det sosialdemokratene først og fremst oppnådde, var å sette normalarbeidsdagen på dagsordenen, og da ikke bare for fabrikkarbeidere, men også for håndverksarbeidere og flere andre grupper.

Også sosialdemokratenes oppfatning av overtidsarbeid preget i noen grad diskusjonene i arbeiderkommisjonen og etterpå. Sosialdemokratene var skeptiske til overtid, og fra 1888 av krevde de forbud mot alt overtidsarbeid bortsett fra i de tilfellene hvor menneskers liv og velferd var avhengig av det.²⁵ I arbeiderkommisjonen var det de to arbeidersamfunnsrepresentantene Kjelsen og Johansen som var mest skeptiske til overtid. Absolutt forbud var de imot. Men en arbeidsgiver som ønsket arbeidet utført på overtid, skulle betale en avgift til arbeidernes sykekasse eller til et fond som skulle komme syke arbeidere til gode. Avgiften skulle virke avskrekkende og bidra til å svekke arbeidsgivernes interesse for å få arbeidet utført på overtid. I tillegg måtte arbeiderne selv, eller et flertall av dem, samtykke i at det ble arbeidet overtid. De to arbeiderrepresentantene ønsket også at arbeidervalgte kontrollkommisjoner skulle overvåke arbeidstidsbestemmelsene.

Formålet med alle disse bestemmelsene var å redusere bruken av overtid. Likevel var Social-Demokraten skeptisk til forslaget. Grunnen var at det ikke satte et absolutt forbud mot overtid. Så lenge det ikke var tilfelle, ville arbeiderne måtte bøye seg for arbeidsgivernes vilje, som den svake part, hevdet avisa. Arbeidsgiverne var heller ikke fornøyd. Forslaget ville skape et «utålelig tyranni» på arbeidsplassene.²⁶ Det ville gripe inn i arbeidsgivernes «rett» til å lede og fordele arbeidet. Argumentene fra arbeidsgiverne vant fram, og forslaget fra Kjelsen og Johansen vant ikke fram i den videre behandling av arbeidervernloven.

Et forslag fra flertallet i arbeiderkommisjonen som berørte arbeidernes stilling i fabrikkene, kom overraskende nok med i den endelige loven. Resultatet av behandlingen i Stortinget var at det ble satt fram regler om hvordan man skulle gå fram ved utarbeidelsen av arbeidsreglement i bedrifter med mer enn

25 arbeidere. Ved utarbeidelsen av reglementet burde arbeidsgiveren «give mindst 5 repræsentanter for arbeiderne anledning til at udtale sig om bestemmelserne i samme. Disse repræsentanter vælges af og iblandt de over 18 aar værende arbeidere. Til overveielse af sagen bør der være givet de valgte repræsentanter 8 dages frist. Vidnesbyrd om, at foranførte er iagttaget, bør medfølge til departementet».

Dette var en ordning som de færreste var for. Verken Høyre i 1890 eller Venstre i 1892 hadde bestemmelsen med i sine proposisjoner. I næringskomitéen var det heller ikke flertall for en slik ordning i 1891. Et mindretall på tre med komitéformannen Paul Koht i spissen ville ha den med. Mindretallet hevdet at den ville styrke det gode forholdet mellom arbeidsgiveren og hans arbeidere. «Ialfald vil det være et af de mange midler, som denne lov giver til, at det mere og mere kan gaa op for bevidsthederne, at arbeidsgivere og arbeidere er to ligeberettigede, med hinanden kontraherende parter, der begge bør vise den hensynsfuldhed mod hinanden som er saa nødvendig i et frit samfund.»²⁷

Året etter var mindretallet blitt til flertall. Bare ett medlem av komiteen reserverte seg.²⁸ Nye argumenter var ikke kommet til. Det er derfor vanskelig å si hvorfor tvilerne i Venstre og Høyre snudde i denne saken. Var det arbeiderklassen som hadde påvirket resultatet, ikke aktivt gjennom sosialdemokratene, men ved å være til stede som en trussel som mørke og uforklarlige krefter i folkedypet?

Begrepet interesseorganisasjon, fagforening, ble ikke brukt i debatten om overtid og arbeidsreglement. Forklaringen er enkel: Det fantes ikke fagforeninger i fabrikkindustrien på denne tida. Arbeidervernloven var derfor først og fremst en lov mellom staten, representert ved departement og fabrikktilsyn, og den enkelte bedriftsherren. At arbeiderne burde ha anledning til å uttale seg om arbeidsreglementet, endret ikke ved dette forholdet.

En «høyrelov»?

Det er en vedtatt sannhet at det var liten strid om fabrikktilsyns- og ulykkesforsikringsloven.²⁹ Det er også blitt sagt at den første arbeidervernloven var en «høyrelov»,³⁰ og at den ble vedtatt i hovedsak etter Høyres oppskrift med hjelp fra et mindretall i Venstres gruppe.³¹ Når dette inntrykket har fått festet seg, skyldes det vel at det var enighet mellom partiene om at staten måtte gripe inn i fabrikkrommet, og om en rekke paragrafer i loven. Dessuten tapte de sosialradikale kampen

om normalarbeidsdagen, samtidig som Stortinget vedtok færre restriksjoner for barnearbeidet enn det de sosial-radikale hadde ønsket.

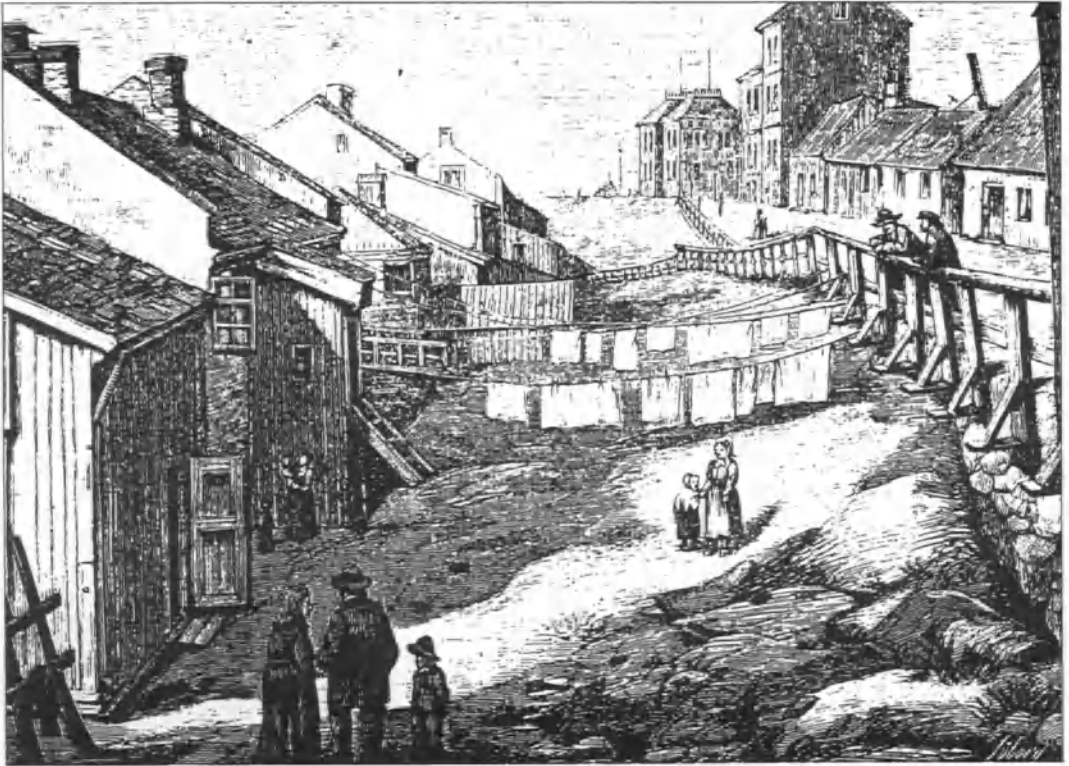
Det er rett at det var brei enighet om mange paragrafer. Det var tilfelle med paragrafene 5-14, som skulle sikre arbeidernes sunnhet, liv og lemmer (sunnhetsloven), og paragrafene 12-14, som ga nærmere detaljer om hvordan man skal gå fram for å hindre ulykker under arbeidet (sikkerhetsloven). Det var også enighet om at arbeidet skulle hvile på helligdager, at lønna skulle utbetales hver uke i kontanter, og at oppsigelses-tida skulle være fjorten dager når ikke annet var uttrykkelig bestemt i arbeidskontrakten eller arbeidsreglementet. Ingen protesterte mot at arbeidsgiverne skulle «våke over iakttagelse av sømmelighet og gode seder». Det var også enighet i kommisjonen om at enkelte bedrifter og industrier representerte en særrisiko for arbeidernes sunnhet og sikkerhet. I disse bedriftene kunne man skjerpe reglene om reinhold, utlufting med mer.

Flertallet i arbeiderkommisjonen hadde også vært inne på andre sider ved arbeidsmiljøet enn sunnhet og sikkerhetspørsmål. Det hevdet at fabrikkarbeidet var ensformig, at arbeiderne ble tvunget til å følge maskinenes eller medarbeidernes tempo «uden hensyn til fysisk Trang til Øieblikkets Pause...». Det var belastningslidelser som problem som her ble nevnt, men dette problemfeltet ble sjaltet ut i den videre behandlingen av loven.

I de fem årene fra arbeiderkommisjonen hadde avgitt sin innstilling til Stortinget vedtok den endelige loven, ble arbeidsmiljøforståelsen ytterligere snevret inn. Det skjedde ikke ved at nye paragrafer kom til eller ble trukket fra, men ved at det ble nærmere bestemt hvem som skulle passe på at loven ble fulgt. Det er spørsmål som historikerne helt har oversett eller ikke forstått rekkevidden av.

Sunnhetskontrollen

Før fabrikktilsynsloven fantes det allerede et kontrollapparat som til en viss grad hadde som oppgave å kontrollere «arbeidsmiljøet» i fabrikker og verksteder. Dette kontrollapparatet var blitt til på bakgrunn av sunnhetsloven av 1860. Denne loven var resultatet av den felles interessen leger og legfolk hadde av å få bukt med epidemiske sykdommer og bedre helsetilstanden allment. Loven brakte den forebyggende virksomheten permanent inn under legenes ansvarsområde. Legevitenskapen skulle ha som mål å bekjempe sykdom «ved forebyggende

Forholdsregler og ved at bekjempe Sygdomsaarsagerne» og slik «bevare Slægten som Individet sundt». ³² Hovedpunktene i lovforslaget var at alle byer og herreder skulle ha en sunnhetskommisjon som virket permanent. På landet skulle den bestå av herredsstyret pluss «de nødvendige sagkyndige Mænd», først og fremst en lege, som skulle være kommisjonens formann. I byene skulle tre folkevalgte, en lege, en juridisk embetsmann og en tekniker, hvor slike fantes, utgjøre sunnhetskommissjonen.

Forkjempere for loven hevdet at det var nødvendig med et eget lovverk for å forebygge «den Fare for den almindelige Sundhed, som ligger ikke alene i Barbarie og Vankundighed, men også i deres Modsætning, Civilisation og Industrie». Det siste var nytt, skriver Anne-Lise Seip. Man hadde «indset, at den stigende Civilisation ved dens Ledsagere; forholdsvis større Sammentrængen af Individerne paa mindre Rum og i større Klynger, udvidet Industrie og Fabrikdrift, Fattigdom og Elendighed ved siden av overdreven Livsnydelse, gjør stærke Krav paa Videnskaben for at modvirke hine Forholds ofte skadelige Indflydelse paa Sundhestilstanden». Legeprofesjonen hadde her fått et nytt virkefelt. ³³

I de såkalte «røverstatene» Tunis og Algier på Ruseløkkbakken var både boforholdene og de alminnelige sunnhetsforhold kanskje de aller verste i hele Kristiania-distriktet. Disse boligene ble revet da Victoria Terrasse ble bygget i slutten av 1880-årene. Illustrasjon i Skillings-Magazin, 1881, etter en tegning av Olaf Krohn.

I byene ble sunnhetskommisjonene pålagt en rekke oppgaver. De skulle kontrollere vann, kloakk, boliger, næringsmidler, romforholdene i offentlige og private forsamlingslokaler og forholdene på begravelseplasser og lage sunnhetsforskrifter. Det private næringsliv gikk heller ikke fri. Sunnhetskommisjonen skulle sørge for «at ingen Næringsvei drives med større Fare for den almindelige Sundhedstilstand, end der nødvendig flyder af Bedriftens egen Væsen». ³⁴

I 1890-årene fikk flere kommuner nye sunnhetsforskrifter. Bergen er et eksempel. De sa at sunnhetskommisjonen hadde rett til å kreve at det ble montert ventilasjonsanlegg i verksteder hvor det var nødvendig. Antallet ansatte måtte avpasses etter arbeidsrommets størrelse. Rommet skulle utlufte og vaskes regelmessig. Hadde verkstedet jordgolv, skulle det feies minst to ganger i uka. I alle arbeidsrom skulle det være spyttebakker. Dersom en arbeider stadig hostet opp spytt, skulle han ha sin egen spyttebakke som han selv skulle gjøre reint minst én gang om dagen. ³⁵

Ut fra sitt arbeid i sunnhetskommisjonene er det blitt sagt at legene hadde et forsprang på teknikerne, og at det naturlige ville ha vært at legene fikk en sentral plass i fabrikktilsynet. Noen leger ønsket også en slik utvikling, og de mobiliserte for å skaffe profesjonen enn sentral plass blant annet ved å definere fabrikktilsynsloven som en «hygiene»-lov. ³⁶ Anne-Lise Seip er inne på det samme når hun sier at det i sunnhetsloven lå en «hjemmel for miljøvern», ³⁷ men hun utvikler ikke denne tanken videre.

Ingeniørene og den tekniske innsikt

J.N. Mohn var den som først hevdet at sunnhetskommisjonene ikke ville være i stand til å håndheve en lov som skulle regulere forholdene i fabrikkene. Sunnhetskommisjonene var etter hans mening først og fremst opptatt av den alminnelige sunnhetspleie. Men sunnhetspleie i fabrikkene hadde etter Mohns mening lite med legevitskapen å gjøre. Sunnhetspleie var først og fremst et spørsmål om mekaniske vifter og bedre avsugingsapparater, og ingeniørene var bedre i stand til å ordne opp i disse forholdene enn legene. Også sikkerhetsbestemmelsene i loven krevde teknisk innsikt. Av slike grunner hevdet Mohn at fabrikkinspektørene måtte ha teknisk innsikt og ha kjennskap til fabrikkdrift. Den tekniske innsikten ble ekstra viktig når tilsynet måtte vurdere om en bedrift kunne unntas fra bestemmelsene i loven, eller om det måtte innføres særlig skjerpene bestemmelser. Men sunnhetskom-

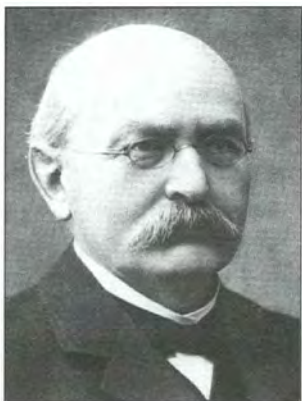
misjonene hadde ifølge Mohn også et annet alvorlig lyte. De var underlagt lokale makt- og interessegrupper og ville ikke være i stand til å behandle den enkelte bedriftsherre likt. Resultatet ville være ulike konkurransevilkår. For Mohn innebar dette at han avskrev sunnhetskommisjonene som kontrollapparat. I stedet måtte det opprettes et eget lovverk og kontrollapparat uavhengig av sunnhetsloven og sunnhetskommisjonene.

Statsinspektører

Mohn ble ikke stående alene. I arbeiderkommisjonen gjorde ingeniør, fabrikkieier, bonde og skipsreder Gunnar Knudsen seg til talsmann for det samme synet. Både Mohn og Knudsen kan vi kalle «modernister». De mente at Norge med tida ville tre inn i rekken av «siviliserte» industriland. Begge var opptatt av å fremme den industrielle utviklingen. For å få til det var en av betingelsene at sosiallovgivningen ble utformet slik at den ikke hindret framveksten av en moderne fabrikkindustri. Samtidig var det viktig å hindre de verste sosiale følgene av den industrielle utviklingen. Om Gunnar Knudsen mer spesielt er det blitt sagt at han hadde syn for den økonomiske siden ved sosiale reformer. Han var advokat for stegvis framrykking og økonomisk realisme. Han oppfattet seg selv som en brubygger, både mellom ulike næringsinteresser og mellom sosiale grupper.³⁸ I arbeidervernsammenheng møter vi ham først og fremst som en brubygger mellom de grupper som vil utvikle en moderne industri i Norge og de sosialreformatoriske personene som ønsker å beskytte arbeiderne mot industriens utvekster og gjøre dem til politisk selvstendige individer.

«Industriens menn» hadde neppe noen enhetlig oppfatning av hvordan fabrikktilsynsapparatet burde se ut. Til det var produksjonsvilkårene til bransjer og bedrifter altfor ulike. Talsmenn for industrien hadde heller ikke presset på for å få en fabrikklov, slik som tilfellet var i Danmark. Men de organiserte næringslivsinteressene sluttet etter hvert opp om et kontrollapparat i Mohns tapning, Den Norske Haandværks- og Industri-Forening i Kristiania i (1883) og Polyteknisk Forening i (1890)

Til å begynne med ser det ut for at disse utspillene hadde liten betydning. Flertallet i arbeiderkommisjonen, som var delt i fem i spørsmålet, ønsket ut fra litt ulike premisser at sunnhetskommisjonene skulle ha den dominerende rollen i arbeidervernet. Høyre-regjeringen fremmet både i 1890 og 1891 forslag som innebar at tilsynsansvaret ble lagt hos

Den kjente venstrepolitiker og senere statsminister Gunnar Knudsen fikk sitt første offentlige verv da han i 1885 ble medlem av Arbeiderkommissjonen. Her gikk han inn for at det skulle opprettes et eget lovverk og kontrollapparat uavhengig av sunnhetsloven og sunnhetskommisjonene. Gunnar Knudsen var sterkt engasjert i de sosialpolitiske sakene på Stortinget i 1890-årene og ble i 1894 formann i den nyopprettete Komiteen for Sosiale Spøragsmaal (Sosialkomiteen).

sunnhetskommisjonene. Særskilte statsinspektører var ikke påkrevd for at loven skulle tre i kraft. Bare dersom Stortinget bevilget penger, kunne det utnevnes særskilte statsinspektører. De skulle kontrollere arbeidet i sunnhetskommisjonene og tilføre det stedlige tilsyn den nødvendige sakkyndige kompetansen.

Først med Venstre i regjeringsposisjon kom en ny ansvarsfordeling. Statsansatte inspektørene fikk ansvaret for tilsynet. Det stedlige tilsynet, skulle assistere inspektørene og ikke omvendt. Sunnhetskommisjonene skulle ikke utgjøre det lokale kontrollorganet. De var «lite skikket til å bidra vesentlig til nærværende loves heldige gjennomførelse», uttalte regjeringen. Det stedlige tilsyn burde i stedet bestå av to menn, sunnhetskommisjonens formann, eller en annen lege, og et annet medlem av sunnhetskommisjonen. Også andre ordninger var mulige, dersom det skulle vise seg nødvendig. I Stortinget var det enighet om dette da lovframlegget ble behandlet.

«Industriinteressene» eller de «tekniske» interessene påskyndet utvilsomt dette handlingsforløpet. Men de var ikke alene. De sosialradikale i Venstre ønsket også et sterkt tilsyn, et organ, som kunne gripe inn i konflikten mellom arbeid og kapital, og som kunne gi arbeiderne det vernet de hadde krav på etter loven.³⁹ Også sosialdemokratene ønsket et sterkt statstilsyn. De mente, som de sosialradikale i Venstre, at det var den eneste garantien man hadde for at loven ble overholdt. Først etter 1900 målbar sosialdemokratene en mer kritisk oppfatning av statstilsynet og fabrikkinspektørene. Blant annet hevdet de at fabrikkinspektørene ikke forstod de problemene arbeiderne stod opppe i. Derfor burde man beholde og styrke de stedlige tilsynene som en folkelig motvekt mot statsinspektørene. Målet ble å få valgt arbeidere inn i de stedlige tilsyn. I 1909 ble det vedtatt i lovs form at minst ett av medlemmene av det stedlige tilsyn skulle være arbeider, og minst ett skulle være kvinne.

I den fasen da fabrikktilsynsloven ble til kunne altså representanter både for «industriinteressene» og «arbeiderinteressene» enes om at det var nødvendig med et statstilsyn. Særlig bøndene sørget for at dette statstilsynet ikke ble stående som det eneste. Et reint statstilsyn ville bli altfor dyrt. Løsningen ble en kombinasjon av statslønnede inspektører og ulønnede stedlige tilsyn. På denne måten kan vi si at bøndene og sparehensynet påvirket utformingen av fabrikkloven.

Leger eller teknikere

Et stridsspørsmål var igjen: Hvem skulle ansettes som statsinspektører, leger eller teknikere? Ifølge Martin Bernsen hevdet legene at fabrikk- og verkstedhygiene måtte bli en integrert del av sunnhetsvesenet.⁴⁰ På legehold samlet man seg etter hvert om dette: Fabrikktilsynsloven hørte inn under den «sanitære lovgivning». Den var diktert av hygieniske hensyn. Medisinalstyrelsen måtte utgjøre «overstyrelsen» i forvaltningen av loven. Det i loven som hadde med sikkerhet og maskiner å gjøre, skulle overlates til maskiningeniører eller kjemikere. De skulle fungere som tekniske konsulenter for sunnhetsvesenet, sunnhetspolitiet. Det var nødvendig med egne statsansatte inspektører for å få en enhetlig håndheving av loven, og det var også nødvendig at de var teknisk kyndige. Men minst én inspektør skulle være lege. I og med at det aldri var snakk om mer enn to-tre statsinspektører var dette et nokså vidtgående krav. Formannen i sunnhetskommissjonen skulle utgjøre det lokale apparatet sammen med én eller to personer til fra sunnhetskommissjonen.⁴¹

Utkastet til lov sa ingenting om at inspektørene skulle ha teknisk bakgrunn. I Stortinget hevdet mange at dette var en svakhet. «Industriinteressene» mobiliserte og hevdet at det var absolutt nødvendig at fabrikkinspektørene hadde teknisk innsikt. Den hygieniske innsikten som loven forutsatte, var ikke mer omfattende enn at enhver tekniker lett kunne tilegne seg den, hevdet Gunnar Knudsen. Men det motsatte var ikke mulig: En lege kunne ikke raskt skaffe seg de nødvendige tekniske kunnskapene.⁴² En annen representant foreslo at det i loven skulle stå at fabrikkinspektørene skulle ha «teknisk Uddannelse eller praktisk Erfaring i Fabrik- og Maskinvæsen».⁴³ Ved den endelige voteringen seiret et forslag som sa at man ved ansettelse av fabrikkinspektører særlig skulle legge vekt på «at de er i besiddelse av teknisk innsikt».⁴⁴ Flertallet mente at dette forslaget ville gjøre det lettere for folk som manglet den formelle utdannelsen, men som hadde erfaring med fabrikkdrift, å søke stillingene som inspektører. Legene var overkjørt. De hadde tapt kampen om inspektørstillingene i denne omgang.

Ulykkesforsikringsloven og arbeidsmiljøforståelsen

Arbeiderkommissjonen hadde skjelt til Tyskland da den utformet sine innstillinger. Det tyske systemet innbefattet både ulykkesforsikring, sykdomsforsikring og invalide- og aldersomsforsikring. Når disse tre trappetrinnene i lovgivningen

var ferdig utbygd, ville arbeideren være sikret ved alle former for sykdom, også sykdommer som «... er Følge av visse farlige Bedrifter», som Gunnar Knudsen uttalte det. Det var «et System i Tingen». ⁴⁵

Arbeiderkommisjonen og Knudsen mente at de forsikrede burde bære byrdene med sykdomsforsikringen selv. Alder- og invalideforsikringen skulle finansieres av staten. Ulykkesforsikringen var arbeidsgivernes ansvar. Arbeiderkommisjonen begrunnet det siste standpunktet med å vise til «den nye lære» ute i Europa. Den fastslo «at de som leier fremmed Arbeidskraft, bør efter Evne sørge og svare for, at den ikke under Anvendelsen forringes eller tilintetgjøres. Billighed fordrer dette saa meget stærkere, som Arbeidskraften er Arbeidernes eneste Indtægtskilde. Hvad Industrien forbruger af menneskelig Sundhed, Liv og Lemmer hører i egentligste Forstand til dens Produktionsomkostninger, og disse bør ikke lægges over paa Almenheden, derved, at de Tilskadekomne og deres Efterladte falder Fattigvæsenet til Byrde». ⁴⁶ Læren fra kontinentet sa at arbeidskraften var en del av produksjonsbetingelsene, og arbeidsgiverne måtte også avskrive den.

Det «geniale» ved den tyske ulykkesforsikringsloven var videre at den utlignet erstatningsutgiftene på industrien samlet, men på en slik måte at de enkelte bransjene ble delt inn i fareklasser slik at premiebetalingen varierte med hvilken fareklasse man tilhørte. ⁴⁷ I norsk lovgivning var det et nytt prinsipp. Før ulykkesforsikringsloven av 1894 måtte den skadde arbeideren selv føre bevis for at ulykken skyldtes andre. Selv om han maktet det, var det langt fra sikkert at han fikk erstatning. Det var avhengig av den skyldiges økonomiske situasjon.

I arbeiderkommisjonen var det enighet om at dette ikke var en holdbar situasjon, og at industrien måtte pålegges et utvidet erstatningsansvar. Derimot var det tvil om man skulle følge bl.a. den engelske loven og pålegge arbeidsherren et utvidet personlig ansvar, eller om man skulle følge den tyske loven og gå til tvungen ulykkesforsikring. ⁴⁸ Stortinget landet til sist på den siste modellen.

Det neste viktige spørsmålet som det måtte tas stilling til, var hvilke skader, ulykker eller sykdommer som skulle falle inn under ulykkesbegrepet i loven. Arbeiderkommisjonen bare streift dette problemet.

Under debatten om fabrikktilsynsloven i Odelstinget i 1892 tok Paul Koht opp lovens forhold til fosfornekrose og bedriftssykdommer og hevdet at ulykker, men ikke bedrifts-

sykdommer var tatt med. Koht mente at fabrikkeneierne også burde ha et ansvar for de siste som fosfornekrose og lignende, «hvor Arbeidets Art eller det Material, hvormed der arbeides udvikler Sygdomme hos Arbeideren». ⁴⁹

Koht hadde sådd tvil om forholdet mellom ulykker og bedriftssykdommer. Tvilen kom ytterligere til uttrykk da Høyre-regjeringen la fram sin odelstingsproposisjon om sykeforsikringsspørsmålet i 1894. Her hevdet regjeringen at det var for tidlig å sette fram en lov om ulykkesforsikring nå. Ulykkesforsikringen måtte sees i sammenheng med den framtidige invalide- og aldersforsikringen. Det var nødvendig å utsette saken. ⁵⁰ Etter regjeringens mening var arbeiderkommisjonens innstilling ikke lenger på høyde med situasjonen. Nye erstatningsprinsipper ble drøftet og hadde vunnet innpass blant de sosialpolitiske førende statene i Europa. Erstatning for ulykker burde ordnes etter de samme prinsippene som erstatning for alle andre tilfeller av såkalt invaliditet. Det arbeideren skulle ha erstatning for, var hans/hennes manglende arbeidsevne. Da var det likegyldig om mangelen skyldtes ulykker i arbeidet, overanstrengelse eller annen «bedriftssykdom», usunne livsvilkår eller alderdom.

I 1894 var Gunnar Knudsen formann i den nyopprettede Komitéen for sociale Spørgsmaal (Sosialkomitéen). Han må vel også regnes som den drivende kraft i arbeiderkommisjonen. Sammen med Paul Koht hadde han i 1892 lost fabrikktilsynsloven igjennom. Knudsen var tilhenger av stegvis framrykking og økonomisk realisme på det sosialpolitiske området. «Alle» visste at invalide (uføre) og aldersforsikringen ville bli dyr. Dersom Stortinget vedtok å utsette behandlingen av ulykkesforsikringsloven til prinsippene for invalide og aldersforsikringen var nærmere utredet, regnet Knudsen for at spørsmålet ville bli utsatt på ubestemt tid. Forholdene ble ytterligere komplisert ved at mange bedrifter hadde inngått private ulykkesforsikringsavtaler for sine arbeidere. Mellom 1885 og 1895 var det tilfelle med 291 bedrifter. I 122 tilfeller betalte bedriften premien alene, i 75 tilfeller var det bare arbeiderne som betalte, og i 94 tilfeller betalte både arbeiderne og bedriftsherrene. ⁵¹ Denne ordningen brøt med det systemet Knudsen ønsket å få til. Også av den grunn hastet det.

Knudsen hadde opprinnelig ment at sykeforsikringsloven burde avgjøres før ulykkesforsikringsloven. Den første skulle nemlig dekke erstatning for ulykker den første tida. Siden skulle ulykkesforsikringen overta. Men på grunn av den nye

Marius F. D. Bøckman var utdannet lege og hadde praktisert både i Levanger og senere i Trondheim, der han i 1888 ble bylæge. I 1890 ble han utnevnt til stadsfysikus i Trondheim. Han var medlem av bystyret og i en periode ordfører. Han representerte Høyre på Stortinget i årene 1892-94, og var sekretær i sosialkomiteen i 1894.

situasjonen som var oppstått, ble Knudsen presset til å gripe inn og få ulykkesforsikringsloven behandlet først. Ved å understreke at en slik lov bare skulle gi erstatning i ulykkestilfeller, og at «bedriftssykdommer» var den uvedkommende, var det kanskje mulig å redde ulykkesforsikringsloven etter tysk mønster. Knudsen allierte seg med høyremannen stadsfysikus Bøckman, som var ordfører i sosialkomiteen. Som lege uttalte han seg også med særlig sakkyndighet.

Han hevdet at ulykker var noe spesielt og skilte seg tydelig fra andre hendinger som kunne ramme industriarbeideren i arbeidet, selv om også han hevdet at det ikke var noen distinkt og skarp grense mellom ulykker og de såkalte bedriftssykdommer.⁵² Det var likevel en vesensforskjell, og det var at overfor bedriftssykdommer «gjør der sig alltid et betydeligt individuelt Moment gjældende». Det fantes få bedriftssykdommer som rammet alle arbeidere like sterkt. Enkelte arbeidere kunne arbeide år ut og år inn uten å reagere noe særlig på forholdene, mens andre tidlig fikk ødelagt helse. Noen var med andre ord mer mottakelige eller disponert for sykdom enn andre.

Det samme var ikke tilfellet med ulykker. Der var årsaksforholdet enkelt og direkte. Det ville aldri oppstå noen særlig tvil om at det var selve arbeidsforholdet som var årsaken til en ulykke. Ifølge Bøckman fantes det en trinnvis rekkefølge fra ulykker via blyforgiftning, fosfor- og kvikksølvforgiftning til brystsvakheter og andre lidelser. Til tross for denne trinnvise rekkefølgen stod ulykkene i en særstilling. Om individet var mottakelig eller ikke for sykdom hadde ingenting å si for om det ble rammet av en ulykke eller ikke.⁵³

I Stortinget fikk disse tankene fullt gjennomslag. Resultatet var en ulykkesforsikringslov med en snever forståelse av uttrykket «ulykke». Mange «fabrikklidelser» ble ikke dekket av ulykkesforsikringen. Den arbeidsmiljøforståelsen som slik ble nedfelt i loven, skulle også komme til å virke inn på fabrikkinspektørens og fabrikktilsynets arbeid.

De svakes vern?

For mange politikere med et sosialreformatorisk sinnelag var formålet med arbeidervernloven å regulere forholdet mellom klassene i det norske samfunnet på en slik måte at det var til fordel for arbeiderklassen. Arbeidervernlovgivningen skulle nøytralisere den makt fabrikkherrene hadde ut fra kapitalforholdet. Bare delvis lyktes man i dette, og grunnen er åpenbar: Sosialreformatorene handlet ikke i et maktpolitisk

vakuum. Det var mange andre grupper og interesser som ville ha et ord med i laget.

En av følgene var at området for loven ble begrenset til å gjelde fabrikker og håndverk som ble drevet fabrikkmessig. Landarbeidere, dagarbeidere, sesongarbeidere, mange håndverksarbeidere, hjemmearbeiderne med flere falt utenom loven. Noen av disse tilhørte de «svakeste» blant lønnsarbeidergruppene.

Dessuten kan en spørre om tilsynsapparatet som ble etablert, som nok ivaretok bøndenes interesser av en «billig» stat, var sterkt nok til å håndheve loven og ivareta arbeiderne? Erfaringene fra årene etter 1893 viste at det ikke var tilfellet. Statsinspektørene var for få og det stedlige tilsyn for svakt utbygd. Dessuten hadde statsinspektørene, som ingeniører, lettere for å se problemene i fabrikkrommet fra fabrikkieirnes og en teknisk synsvinkel enn fra arbeidernes. Statsinspektørene ivaretok først og fremst «industriinteressene».

For det tredje er det grunn til å spørre om ikke et arbeidervernsystem som skulle ivareta de «svakes» interesser, ikke burde hatt med bestemmelser om arbeidstid og et mer utvidet sykdomsbegrep enn det lovene fikk. Burde ikke bedriftssykdommer og belastningslidelser, som var framme i debatten, vært en del av det området som «ulykkesforsikringsloven skulle dekke. Det skjedde ikke, og det var som vi har vist, klare grunner for at det ikke skjedde. I et samfunn hvor fabrikkindustrien og fabrikkindustriarbeiderklassen ennå spilte en liten rolle politisk, var det ikke mulig å skape arbeidervernlover som representerte et vern for de «svake».

Noter

1. «Dagbladet» 28.10. 1889
2. «Dagbladet» 1.11. 1889
3. J.N. Mohn, *Angaaende Børns og unge Mennesker Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet*, 1879, s. 80, vedlegg til Ot. prp. nr. 15, 1883
4. *Arbeiderkommissionens Indstilling I*, s. 9-10
5. Edvard Bull, *Arbeidervern gjennom 60 år*, Oslo 1953, s. 49-50, Edvard Bull, *Arbeiderklassen blir til, Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bd. 1, Oslo 1985, s. 310-319, Finn Olstad, "Fra "konservativt formynderskap" til "klassebevidste arbeidere", i: *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 2, 1980, s. 111-113
6. *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. VI, s. 434-435
7. Bull, *Arbeiderklassens blir til*, s. 360-361
8. Stortingsproposisjon nr. 82, 1885, s. 2
9. Leiv Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*, Oslo 1984, s. 154
10. Samme sted, s. 357

11. Bull, *Arbeiderklassen blir til*, s. 344-347
12. Samme sted, s. 428-438
13. *Norsk Biografisk Leksikon*, s. 530
14. Innst. O. IX, 1891, s. 32-33
15. *Arbeiderkommissionens Indstilling I*, s. 44
16. B. Hertel-Aas, "Den sosiale og politiske bakgrunn for Norges første fabrikktilsynslov. Loven av 1892." i: Årsberetninger fra Arbeidsrådet og Arbeidstilsynet, 1942, s. 102
17. Stortingsdokument nr. 34, 1886, s. 2
18. Samme sted, s. 8
19. Bull, *Arbeiderklassen blir til*, s. 395
20. Stortingsdokument nr. 34, 1886, s. 3-7, Hertel-Aas, "Den sosiale og politiske bakgrunn", s. 42, Einar Terjesen, "Marxismen og det norske sosialdemokratiet 1884-1910", i: *Vardøger*, 1984, s. 130
21. Stortingsdokument nr. 34, 1886, s. 2
22. Hertel-Aas, "Den sosiale og politiske bakgrunn", s. 104
23. Samme sted, s. 83
24. Samme sted, s. 110
25. Samme sted, s. 103
26. Samme sted, s. 100
27. Innst. O. IX, 1891, s. 46
28. Innst. O. VI, 1892
29. Bull, *Arbeidervern*, s. 51, Alf Kaartvedt, *Drømmen om borgerlig samling, Høyres historie I*, Oslo 1984, s. 167
30. Bull, *Arbeidervern*, s. 60
31. Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti*, s. 367
32. Anne Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Oslo 1984, s. 227
33. Samme sted, s. 229
34. Samme sted, s. 230
35. *Lovtidende 2. avdeling*, 1896, s. 490-491
36. Martin Bernsen, "Hvad Industrien forbruger af menneskelig sundhed..." *Fra yrkessykdommers lidelseshistorie i et arbeidervernsystem og en profesjonsformasjon*, 1986, s. 1
37. Seip, *Sosialhjelpstaten blir til*, s. 230
38. Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti*, s. 348, 350-351, 369, 375
39. Se f.eks. Paul Kohts private lovforslag, Stortingsdokument nr. 7, 1890, og Innst. O. IX, 1891 og Innst. O. VI, 1892
40. Bernsen, "Hvad Industrien forbruger...", s. 9
41. Samme sted, s. 14
42. Ot 1892, s. 568
43. Samme sted, s. 573
44. Samme sted, s. 574
45. Samme sted, s. 522
46. Stortingsdokument nr. 111, 1893, s. 16
47. Bernsen, "Hvad Industrien forbruger...", s. 98
48. Stortingsdokument nr. 111, 1893, s. 10
49. Ot 1892, s. 522
50. Ot. prp. nr. 23, 1894, s. 6
51. Bernsen, "Hvad Industrien forbruger...", s. 99
52. Ot 1894, s. 799
53. Samme sted